

श्रमयोगी बाबा आमटे

प्रा. रा.तु. आदे

मराठी विभाग, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९४२२६०८७९५ E mail: rajuaade2512@gmail.com

‘शुंखला पायी असू दे, मी गतीचे गीत गाई

दुःख उधळ्यास आता, आसवांना वेळ नाही’

दुःखावर मात करून गतीचे गीत गाण्याची अभिलाषा बाळगणाऱ्या मुरलीधर देविदास आमटे यांचा जन्म २६ डिसेंबर १९१४ रोजी ‘हिंगणघाट’ येथे झाला. अत्यंत संपन्न वारसा लाभलेल्या मालगुजार-जमीनदार कुटुंबात जन्माला आलेल्या आमटेंची वडिलोपार्जित शेकडो एकर शेती वरोऱ्याजवळील ‘गोरज’ या ठिकाणी आहे. वडील सरकारी अधिकारी. त्यामुळे सर्वार्थाने सुखवस्तू असलेल्या कुटुंबात मुरलीधर आमटेचा जन्म हा ‘चांदीचा चमचा तोंडात घेऊन जन्माला यावे’ अशा घराण्यात झाला होता. एम.ए., एल.एल.बी.पर्यंतचे शिक्षण घेतल्यानंतर त्यांनी वकिलीस प्रारंभ केला. वकिली व्यवसायात सफाईदारपणे खोट बोलता येणे आवश्यक आणि यांना खोट बोलता येत नसे. तसेच काबाडकष्ट करणाऱ्यांपेक्षा कमी श्रमात अधिक मोबदला ही विषमताही त्यांना अमान्य होती. या कारणास्तव त्यांनी अल्पावधीतच वकिली सोडली.

समाजकार्याची-लोकसेवेची आवड त्यांना आधीपासूनच होती. वकिली करत असताना अनेक अडल्या-नडल्यांची कामे त्यांनी निःशुल्क करून दिली होती. गोरगरिबांविषयी त्यांच्या मनात कणव होती. त्यातूनच समाजाप्रती त्यांच्या मनात आपुलकी निर्माण झाली त्याचाच परिपाक म्हणजे राजकारणात त्यांनी केलेला प्रवेश हा होय! वरोरा नगरपालिकेचे उपाध्यक्ष म्हणून त्यांनी सूत्रे स्वीकारली व समाजकार्यात ते समरस झाले. भंगी युनियनचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची निवड झाली. एकदा भंग्यांनी कामबंद आंदोलन पुकारले, तेव्हा डोक्यावरून मैला वाहून नेण्याचे कार्य त्यांनी केले. अशाच एका पावसाळी रात्री ‘तुळशीराम’ नामक कुष्ठरोग्याला त्यांनी अत्यंत कुरूप अवस्थेत पाहिले. भीती, जुगुप्सा, किळस, कारुण्य या भावनांनी त्यांच्या मनाभोवती श्रैमान घातले. कंठातून शब्द फुटेनासा झाला. पण काही वेळाने जुगुप्सेची जागा करुणेने घेतली. त्यांनी कुष्ठरोग्यांची सेवा हेच जीवित ध्येय ठरविले व तिथूनच मुरलीधर देविदास आमटे हे ‘बाबा आमटे’ म्हणून प्रसिद्ध झाले. एका समाजसेवकाच्या आयुष्याला अशाप्रकारे सुरुवात झाली.

समाजाने टाकलेल्या, झिडकारलेल्या कुष्ठरोग्यांना हक्काचे घर मिळवून देण्याचे कार्य त्यांनी केले. ६ कुष्ठरोगी, लंगडी गाय व १४ रु. इतके भांडवल घेऊन ते दोन मुले व साधनाताईसमवेत आनंदवनाच्या जंगलात आले. पाच कुष्ठरोगी मनोहर दिवाणांना मागितले. त्यात शंकरराव देव हे पहिले होत. अशाप्रकारे समाजाने दूर लोटलेल्या, व्याधीग्रस्त, निराश, जगण्याची उमेद गमावून बसलेल्या, हातापायांची बोटे झडलेल्या, कुष्ठरोग्यांना सन्मानाने जीवन प्रदान करण्यासाठी बाबांचे प्रयत्न सुरू झाले. कुणाचा बाप, कुणाचा भाऊ, कुणाचा मुलगा अशा नातेबंधनात अडकलेल्या माणसाला या रोगानी परस्परपासून दूर केले. म.गांधी म्हणत, “शरीराला जडलेला महारोग हा औषधाने बरा होऊ शकतो पण मनाला जडलेला महारोग दुर्धर आहे.”^१ माणसाविषयीचे प्रेम, जिक्काळा, आपुलकी या रोगामुळे पार आटून जाते. व्याधीग्रस्त माणसे असहाय, दुबळी, परावलंबी, कर्तव्यशून्य, बनतात. अशा माणसांमध्ये जगण्याची नवी उमेद निर्माण करण्याचे कार्य बाबा आमटेंनी केले. ‘दान नादान करते, काम उभारते’ हे तत्त्व उराशी बाळगून थापे झालेल्या हातांकडून त्यांनी श्रमाची कामे करवून घेतली व श्रमाची महती त्यांच्या मनात रुजविली. जगण्याचा आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये निर्माण केला, स्वावलंबी बनविले. महात्मा गांधीची प्रेरणा त्यांना या कामी उपयुक्त ठरली.

बाबा आमटेंनी सुरू केलेले कुष्ठरोगासंबंधीचे कार्य ‘रिलिफ वर्क’ नव्हे, फक्त पुनर्वसन नव्हे तर निराशेचे आशेत रूपांतर करण्याचे ते अभियान आहे. आपल्या पायाखालची जमीन ही आपली नाही, असे वाटणाऱ्या माणसांना मजबूतपणे पाय रोवून स्वबळावर उभे करणारा तो ‘यज्ञ’ आहे. पारशी भाषेत देवाची प्रार्थना करतांना तीन प्रतिकांचा उल्लेख करतात. “तू आमचा रहीम आहेस! तू आमचा हकीम आहेस! तू आमचा वकील आहेस! करुणा करतो तो रहीम, दुःख मिटवतो तो हकीम तर अन्यायापासून संरक्षण करतो तो वकील”^२ ही

तिन्ही रूपे बाबांमध्ये पहावयास मिळतात. वेदनांच्या जखमा घेवून जगणारा माणूस म्हणजे बाबा आमटे! येशू ख्रिस्त, म.गांधी, विनोबा भावे, साने गुरूजी, मनोहर दिवाण यांच्या सेवाकार्यातून प्रेरणा घेऊन बाबा आमटेंनी कार्यारंभ केला. समाजाने 'मृत' म्हणून जाहीर केलेल्या रुग्णातून जिवंत मानव उभा करणे हे त्यांनी स्वतःचे कर्तव्य मानले.

ज्यांच्या हातापायांची बोटे झडली आहेत, ज्यांच्या संवेदना बधीर झाल्या आहेत, ज्यांची दृष्टी गेली आहे, ज्यांना धड ताठ उभे राहता येत नाही, नीट चालता येत नाही अशा रुग्णांच्या परिश्रमातून आनंदवनाचे सौंदर्य, वैभव, निर्मलता व आनंद उभा राहिला आहे व आनंदवनाचे नावही सार्थक करतो आहे. बाबा आमटे यांनी वयाच्या ३३ व्या वर्षापासून समाजसेवेला आरंभ केला. मातीतून मोती पिकविण्याची प्रेरणा त्यांनी कुष्ठरोग्यांना दिली. समाजाने किंवा नियतीने ज्यांना अखंड उपेक्षा दिली. अशा कुष्ठरोग्यांसाठी, अंध-अपंगांसाठी, मूक-बधिरांसाठी त्यांनी स्वतःचे आयुष्य खर्ची घातले. स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व त्यांच्यात विलीन करून टाकले. 'मी एका वेड्या आईचा मुलगा' असे ते संबोधत. हे संबोधन सानेगुरूजींसाठी आलेले होते. सेवेचा धर्म त्यांनी गुरूजींपासूनच आत्मसात केला. साने गुरूजी म्हणजे सौंदर्य आणि शुचिता याचा मनोज्ञ संगम' मांगल्याच्या ध्यासाचा नाजूक बळी. बाबा आमटे यांनी 'गर्भवती मातेचे प्रतीक' साने गुरूजींना मानले होते.

ज्याकाळी कुष्ठरोग हा महारोग समजला जात असे, पूर्वजन्माच्या पापाचे फळ म्हणून कुष्ठरोग होतो, अशी समाजाची धारणा होती आणि औषधोपचारही उपलब्ध नव्हते, अशा काळात बाबा आमटेंनी अतिशय समर्पित भावनेने व मिशनरी वृत्तीने कुष्ठरोग्यांच्या पुनर्वसनाचे कार्य केले. त्यांच्या या कामगिरीचा समाजमनावर खोल ठसा उमटला आणि कुष्ठरोगाकडे पाहण्याची दृष्टी आमूलाग्र बदलली.

तत्कालीन आरोग्यमंत्री श्री. बळीराम हिरे यांना लिहिलेल्या पत्रात बाबा आमटे लिहितात, "आनंदवनासारख्या संस्था ही समाजाच्या मानसिक आरोग्याची प्रतिके नव्हते. सामाजिक अनारोग्याचीच ती लक्षणे आहेत. या संस्थांचे स्वरूप कायम वसाहतीचे नाही व असू नये... कुष्ठ पीडितांचा प्रश्न हा समाजाचा प्रश्न असून त्याचा समाजनिरपेक्ष विचारच करता येणार नाही, हे लक्षात घेतले तर कुष्ठरोग्यांच्या स्वतंत्र वसाहतीतून एक नवा जातीयवाद जन्माला येईल आणि समाजाची कायम उपेक्षा त्यांच्या वाट्याला येईल." यामधून बाबांनी या समस्येकडे किती आस्थेवाईकपणे पाहिले व द्रष्टेपणाने यावर विचार केला हे लक्षात येते.

देशभरातील तरुणांना आत्मसपर्णाची दिलेली हाक, त्यांना सुसंस्कारित करण्यासाठी घेतलेले सतीचे वाण व त्यांच्या सामूहिक पुरुषार्थातून त्यांनी उभारलेली आनंदवनाची नवी सृष्टी ह्यामध्ये समर्थ रामदासांचे 'आनंदवनभुवन' व आमट्यांचे 'आनंदवन' यात साम्य आहे. बाबा आमटे यांनी तरुणांना व समाजाला कोणीतरी व्हा! कशावर तरी श्रद्धा ठेवा! काही तरी करा!" अशा प्रकारे कर्तव्यासाठी मनाची तयारी असणे व निष्ठेने काम करणे गरजेचे असते असे सांगितले. श्रमानीच माणसे मोठी होतात. काम में ही राम है! ही भावना त्यांनी कुष्ठरोग्यांमध्ये निर्माण केली.

*"पांगळ्यांच्या सोबतीला, येऊ द्या बलदंड बाहू
निर्मितीच्या स्वेदगंगा, द्या इथे मातीत वाहू"*

श्रमाने नवनिर्मितीची संकल्पना प्रत्यक्षात उतरू शकते यावर बाबांचा विश्वास होता. श्रम हाच श्रीराम! असे मानून त्यांनी सोमनाथ येथे श्रमिक विद्यापीठाच्या स्थापनेची कल्पना मांडली व पूर्णत्वास नेली. कुष्ठरोग्यांना समाजात मानाने जगता यावे, मैत्रीचे संबंध निर्माण व्हावे, पूर्वग्रहाचे निराकरण व्हावे म्हणून १९६१ पासून आनंदवनात 'मित्र मेळावा' भरू लागला. पु.ल. देशपांडे, वसंतराव देशपांडे, राम शेवाळकर, दादा धर्माधिकारी अशा प्राध्यापक, डॉक्टर, लेखक, कलावंत, न्यायाधीश, समाजसेवक आदि मान्यवरांनी या मेळाव्यास आपली हजेरी लावली होती. व्याधीग्रस्त माणसाच्या मनावर मायेची फुंकर घालण्याची गरज असते, स्नेह सावलीची गरज असते. तेच काम या मेळाव्याने केले.

१९५० साली 'महारोगी सेवा समिती, वरोरा' ही संस्था पंजीबद्ध झाली. त्यानंतर दुसऱ्यास वर्षी १९५१ मध्ये 'आनंदवन' या संस्थेची स्थापना झाली. या संस्थेच्या निर्मितीपूर्वी १९४९ मध्ये कलकत्त्याला जाऊन 'स्कूल ऑफ ट्रापिकल डिझीजेज' चे प्रशिक्षण त्यांनी घेतले. त्यावेळी 'मायक्रोबॅक्टेरियम लेप्री' या जंतूमुळे हा रोग होतो, हे त्यांना कळले. आनंदवनाकरिता कोल्हापूरच्या कोरगांवकर ट्रस्टकडून प्रतिमाह २०० रु. देणगी मिळते. दातृत्व जागी असणारी माणसेच दुःखी माणसांचे दुःख जाणू शकतात, हेच त्यांच्या कृतीतून लक्षात येते.

वेदशास्त्रसंपन्न घुलेशास्त्री यांच्या इंदू नामक मुलीशी बाबा आमटे १८ डिसेंबर १९४६ साली प्रेमविवाहबद्ध झाले. कट्टर सोवळे-ओवळे पाळणाऱ्या इंदूताई, आवडीने गोड खाणाऱ्या असूनही येथील परिस्थिती बघितल्यानंतर त्यांनी गोड खाणे बंद केले. पूजा-अर्चा, व्रतवैकल्ये, कर्मकांड, पोथ्या-पारायणे यात रमणाऱ्या साधनाताई, बाबांना या सर्व गोष्टींची नावड. त्यामुळे अशा विरूद्ध मनोवस्था असणाऱ्या व्यक्तीसोबत संसार करण्याचा खरा प्रश्न होता. मात्र, उभयतांनी सामंजस्याने त्यातून मार्ग काढला.

“नवरा ज्वालामुखी, मी बर्फाचा पर्वत झाले
समिधाच सख्या या, यात कुठे ओलावा!
तव आंतर अग्नि क्षणभर तरी फुलवावा”

अशा पद्धतीने प्रेमाने बाबांच्या रागाची तीव्रता शमविण्याची कला साधनाताईंना गवसली व उभयतांचे जगणे व जीवन जाणिवेचा एकरूप झाल्या. स्वतःसाठी सगळेच जगतात पण दुसऱ्यांसाठी जगायला व सोसायला मनाचा मोठेपणा असावा लागतो, तो या दाम्पत्यात पुरतेपणे वसत होता. कुष्ठरोग्यांना बाबा नेहमी सांगत, “जे हरपले, जे नाही त्याचा शोक करीत आयुष्य वाया घालवू नका! जे नाही त्याने, जे आहे त्याचा अवमान करू नका, जे आहे ते जास्तीत जास्त सार्थकी लावण्याचा प्रयत्न करा. त्यातूनच तुमच्या जीवनात आनंद निर्माण होईल.”^५ आयुष्याकडे बघण्याचा हा नवा दृष्टिकोण कुष्ठरोग्यांमध्ये आमूलाग्र बदल घडवू लागला. बाबा आमटेविषयी एस.एम. जोशी म्हणाले होते “बाबांचे जीवन म्हणजे शाश्वत सत्याचा शोध घेणारी एक चालती बोलती प्रयोगशाळा आहे. त्यासाठी त्यांनी आपला पुरुषार्थ ओतला आहे आणि त्यातून ‘आनंदवना’ची निर्मिती झाली.”^६ निर्मितीतले सौंदर्य आणि श्रमातले संगीत यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न येथे केला जात आहे.

श्री.राहुल बारपुते मित्रमेळाव्याची महती विषद करताना म्हणतात, “संपूर्ण जीवन काळवंडल्या अवस्थेत असताना, माणसांचा उबग आलेला असताना आनंदवनाची ओढ लागते. बाबा व त्यांच्या सारखी माणुसकीवर श्रद्धा ठेवून जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात निःस्वार्थ बुद्धीने काम करणारी माणसे भेटतात, बोलतात. अनुभवांची देवाण-घेवाण होते, विचारांचे आदानप्रदान होते आणि मनाची उमेद जागी होते. माणसाची माणुसकीवरील श्रद्धा दृढ होते. जीवनात दुसऱ्यांसाठी सर्वस्वाचा होम करून जगणारी माणसे इथे पाहिली की मन उजळून निघते.”^७ मित्रमेळाव्यातून निघालेला निष्कर्षच त्यांनी त्यातून विषद केला आहे. “समतेसाठी स्वतः वेडे होऊन दुसऱ्यांना वेड लावणारी काही माणसे आहेत. त्यामध्ये बाबा आमटे यांचा पहिला नंबर लावावा लागेल.”^८

वकील, नगराध्यक्ष, समाजसेवक, लेखक, कवी, वक्ता, समीक्षक अशा नानाविध भूमिका सहजगत्या पार पाडणारे बाबा अत्यंत दूरदर्शी, कल्पक, व्यवहारी व चोख हिशेबी आहेत. ते विज्ञान योगी असून लोक-संग्राहक आहेत, संघटक आहेत त्याचबरोबर गुणग्राहकही आहेत. ते काय-काय आहेत ते शब्दात सांगणे अवघड आहे.

त्यांनी केलेल्या कामांची नुसती नामावली जरी पाहिली तरी सामान्य माणसाची छाती दडपून जाते. आनंदवन, सोमनाथ प्रकल्प, लोकबिरादरी प्रकल्प, भामरागड, ‘भारत जोडो’ अभियान, अशोकवन, हेमलकसा प्रकल्प, पंजाब शांतता यात्रा, मुक्तांगण, स्वरानंदनवन, नर्मदा बचाओ आंदोलन, इ. प्रकल्पांमध्ये आणि आंदोलनांमध्ये ते सतत कार्यमग्न राहत असत. त्यामुळे त्यांच्या वर्तनात एक प्रकारची निश्चयात्मकता आली होती. श्रमाची संस्कृती निर्माण करण्याची एक अभिनव कल्पना त्यांनी प्रत्यक्षात साकार केली.

“आर्थर तोरनोस्की हा पोलीश काऊंट, वयाच्या २८ व्या वर्षी त्याला पोलिओ झाला. इंग्लंडमध्ये स्थायिक झालेल्या या लेखकाला जगभर हिंडायचे होते. ‘रिडर्स डायजेस्ट ग्रुप ऑफ अमेरिका’ यांनी त्यांची भ्रमणयात्रा आयोजित केली. जिथे आजवर कुणी गेले नाही तिथे तो जाऊन आला. त्याचे त्याने एक पुस्तक लिहिले ‘आमटेज मिरॅकल’ या नावाची दोन प्रकरणे त्यात होती. त्याला लेखनासाठी कॉपीराईटचे दीड लाख रुपये मिळाले. त्या पैशातून त्यांनी बाबा आमटे यांच्या ‘संधीनिकेतन’ साठी मदत केली व प्रकल्प सुरू झाला.”^९ अंध, अपंग, दुर्बलमनस्क, मूक-बधीर असे सारे लोक एकत्र ‘संधीनिकेतन’ मध्ये काम करत आहे, असे उदाहरण जगात नाही. कुष्ठरोग बरा झाल्यानंतर त्यांना यात संधी मिळते. सुतारकाम, लोहारकाम, प्लंबिंग, प्रिटींग, शिवणकला, गालीचा बनविणे, खादीचे कापड तयार करणे, चित्रकला, पोस्टर, प्रिटींग कार्ड्स इ. वस्तू तयार करण्याचे काम येथे केले जाते. यामुळे स्वाभिमानाने जीवन जगण्याची संधी त्यांना मिळते. ‘तुम मुझे पसीना दो। मैं तुम्हें जिंदगी दूँगा।’ असे म्हणत बाबांनी त्यांच्यासाठी जगण्याच्या नव्या वाटा उघडल्या.

बाबांनी आनंदवनात अंधांसाठी 'आनंद बुनियादी प्राथमिक शाळा', रोगमुक्त मुलांसाठी 'गोकुळ' ही स्वतंत्र शाळा, 'मुक्तिसदन' व 'सुखसदन' ही कुष्ठरोगातून मुक्त झालेल्या पण समाजाने न स्वीकारलेल्या वा ज्यांना स्वेच्छेने तेथे रहावयाचे आहे अशांसाठी त्यांनी स्वतःच निर्माण केलेली सुंदर वास्तू आहे. अनुभव-ज्ञानाने परिपक्व वयोवृद्धांसाठी बाबांनी 'उत्तरायण' आश्रम काढला. अशा प्रकारे दुःखितांचे अश्रू पुसून त्यांच्या आयुष्यात नवसंजीवनी निर्माण करण्याचे कार्य बाबा आमटेंनी केले. त्यांच्या या लोकविलक्षण कार्याचा गौरव म्हणूनच त्यांना पद्मश्री, राष्ट्रभूषण, डी.लिट., कृषिरत्न, मेगसेसे अवॉर्ड पद्मविभूषण, सामाजिक न्याय पुरस्कार अशा अनेकविध पुरस्कारांनी गौरविले गेले. अमेरिकेतील कुष्ठरोगी सेवासंस्थेच्या वतीने त्यांना 'डेनियन डेरेन पारितोषिक' देऊन गौरविले गेले.

म. गांधींनी बाबांच्या कार्याचा गौरव 'अभय साधक' अशा सार्थ शब्दात केला आहे तर कविवर्य कुसुमाग्रजांनी त्यांच्याविषयी 'मातीची मागणी आकाशापर्यंत पोहचविणारा महामानव' असे प्रशंसोद्गार काढले. नरहर कुरुंदकर देखील त्यांना 'महाकवी' मानतात. एकूणच कवी, समाजसुधारक, तत्त्वज्ञ, विचारवंत, समीक्षक या सान्या भूमिका एकाचवेळी समर्थपणे पेलणारे बाबा आमटे हे चतुरस्त्र व्यक्तित्व होय. बाबा आमटे या कवीवर त्यांच्यातील समाजसेवकाने मात केलेली आहे,^{१०} हे नरहर कुरुंदकरांचे मत लक्षणीय आहे.

संदर्भसूची :

१. चंद्रशेखर धर्माधिकारी, बाबा आमटे : व्यक्ती आणि कार्य-भ.ग.बापट, लोकमत, रविवार साहित्य जत्रा, ११ जाने. १९९८ पृ. ७
२. तत्रैव, पृ. ७
३. अविनाश पितळे, आनंदवनीचा श्रमयोगी, प्रथमावृत्ती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, १९८५, प्रका. अ.अ. कुळकर्णी, विजयानगर, पुणे पृ. ३०
४. बाबा आमटे, ज्वाला आणि फुले, १९६४.
५. मालती देशपांडे, 'बाबा आमटे आणि आनंदवन' लोकराज्य, व ३३,अंक९, १६ सप्टेंबर १९८३, पृ. ८.
६. उनि, अविनाश पितळे, पृ.८८.
७. उनि, अविनाश पितळे, पृ.४२.
८. 'समाजसेवकांचे साहित्य' प्रा.श्रीकांत पाटील, आमची श्रीवाणी, वर्ष १५, अंक १, आक्टोंबर २००७ ते २००८, पृ.४१
९. उनि, अविनाश पितळे, पृ.२४-२५
१०. उनि, श्रीकांत पाटील, पृ.४६

